

INTRODUCCIÓ

I. MENTALITAT I MORALITAT GREGUES

Heroisme i virtut

En la Grècia arcaica, l'aede —bard que cantussava rítmicament narracions extraordinàries— mantenia viva la memòria de «les fetes d'herois i de déus»,¹ en les quals calia veure prefigurada la sort (οἴτος) de l'Hèl·lada.² Els herois, factors d'aquestes gestes, eren éssers excepcionals, humans generats per la divinitat, els quals, gràcies al vigor —o virtut— de llur força esclatant, havien esdevingut guerrers exemplars.³

A la darrería del segle VIII aC, dues grans col·leccions de poemes, la *Iliada* i l'*Odissea*, començaren a donar forma èpica a aquests models mítics. En endavant, qualsevol grec s'hi podria emmirallar. El llenguatge, configurant literàriament el passat, permetia que la memòria esdevingués crítica del present, car només una societat que sap rememorar, només una societat capaç d'aplegar, de conservar i de transmetre els seus records i els seus coneixements pot qüestionar les seves creences i els seus capteniments. Com llurs herois homèrics, els grecs feien memòria per poder actuar millor. «Recordeu el valor abrivat!» fou el crit memoriós que avivà l'ànim dels contendents en els moments més durs dels combats.⁴

¹ HOMER. *Od.* 1.337 (FBM 379, 42): ἔργ' ἀνδρῶν τε θεῶν.

² Ib. 8.489 (FBM 385, 47).

³ GUNNEL EKROTH. *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Periods*. Lieja: Centre International d'Étude de la Religion Grecque Antique, 2002, p. 303-341.

⁴ HOMER. *Il.* 6.112 (FBM 358, 60): μνήσασθη δε θουρίδος ἀλικῆς; cf. també 7.174 (FBM 358, 108); 11.287 (FBM 375, 93); 15.487; Michèle SIMONDON. *La mé-*

En aquella època obscura, trasbalsada per les migracions, viure era especialment difícil. El sumptuós poder micènic havia desaparegut i l'ordre moderat de les ciutats estat encara no s'havia instaurat. Els nuclis habitats eren minúsculs llogarets exposats a tots els perills. Calia, doncs, estar a l'aguait, prompte tothora a passar de la defensa obstinada a l'atac despietat. L'enemic amenaçava sempre. Qui sucumbia als seus embats ho perdia tot; qui el vencia s'enriquia amb el botí. Així, inevitablement, aquelles comunitats vivien pendents de llurs guerrers, perquè d'ells depenia la supervivència.

El poder era detingut pels millors combatents (ἄριστοι).⁵ Ells eren, evidentment, els membres més útils del grup, els més estimables (ἀγαθοί),⁶ els herois més valuosos (ἔσθλοί).⁷ Llurs habilitats bel·licoses, corporals i psíquiques, eren capacitats o virtuts (ἀρεταί) que indubtablement calia admirar.⁸ Dels herois hom no valorava la intenció, sinó l'esclat del triomf (κῦδος).⁹ Un hom només era bo (ἀγαθός) si reeixia a defensar el seu grup. En canvi, tothom qui fracassava esdevenia ignominiós (αἰσχροός), perquè la seva intenció, per bona que hagués estat, no havia pas evitat la derrota.¹⁰

En aquest context, la virtut suprema és la vigoria; l'anhel absolut és la superació de l'adversari; l'ideal últim és l'heroisme fins a la mort. La pretensió de l'heroi és, doncs, «d'ésser sempre el millor i d'excel·lir sobre els altres».¹¹ Car l'enemic, mentre resti vivent, no és sols un perill amenaçador, sinó també un competidor, un adversari que qüestiona la supremacia ambicionada per l'heroi.

Per a demostrar-se a si mateix i per a fer palès als altres que ell és el millor, l'heroi s'haurà de batre amb l'enemic fins a la mort. En aquesta pugna tràgica, venent-hi o morint-hi, l'heroi acomplirà el seu destí. Car allò que defineix l'heroisme és la capacitat d'assumir el propi destí, això és, la disposició a deixar-se arrabassar la vida si el fat

moire et l'oubli dans la pensée grecque jusqu'à la fin du ve s. avant J.-C. París: Les Belles Lettres, 1982, p. 22-29.

⁵ HOMER. *Il.* 2.768 (FBM 358, 60); 4.260 (FBM 358, 60).

⁶ Ib. 1.131 (FBM 350, 29); 13.664; 21.280.

⁷ Ib. 2.366 (FBM 350, 68); 4.458 (FBM 350, 149); *Od.* 16.263 (FBM 392, 82).

⁸ HOMER. *Il.* 13.277; 15.642.

⁹ Ib. 9.673 (FBM 375, 46); 16.84; 17.251.

¹⁰ Ib. 2.298 (FBM 350, 65); 3.39-45 (FBM 350, 108); 23.473.

¹¹ Ib. 6.208 (FBM 358, 65); 11.784 (FBM 375, 112): αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων.

ho exigeix.¹² Endut pel seu destí, l'heroi pot sucumbir, però per haver-lo acomplert rep la recompensa d'una anomenada gloriosa (κλέος ἔσθλόν).¹³ Certament, l'heroi mor, però s'immortalitza «acomplint una gesta que reconeixeran els qui aniran venint».¹⁴

La moral dels temps homèrics desconeix els miraments. L'ideal exclou el compromís: ho reclama tot, peremptòriament i amb rudesa. L'heroi s'hi sotmet perquè és un ésser humà cridat a la desmesura divina. Però la missió heroica de fer de déu, bo i restant un home, té quelcom d'impossible. L'heroi deixarà d'acomplir-la quan, mostrant-se massa humà, es retregui covardament en la inacció, o quan, afigurant-se que és un déu, actuï sense pietat (νηλεής).¹⁵

A més de l'ideal, imposat pel destí, l'heroi té un paper social assenyalat pel punt d'honor (αἰδώς), per la por a la vergonya de no ésser, o de no haver estat, prou digne de la missió rebuda.¹⁶ La col·lectivitat espera de l'heroi que se sotmeti a qui està per damunt d'ell i que comandi els qui li són inferiors;¹⁷ que mantingui el seu lloc en el combat i que lluiti sempre a primera fila; que sigui fidel a l'amic i que aculli l'hoste. No fer-ho és objecte de blasme exterior i de vergonya interior. Pròpiament, l'heroi no s'avergonyeix d'haver actuat malament, sinó de poder ésser censurat pels altres. La moral homèrica no neix d'una «cultura de la culpa» —l'heroi no es penedeix mai de res perquè desconeix la consciència—, sinó d'una «cultura del punt d'honor» —l'heroi se sent en fals davant la veu del poble (δήμιοις φῆμις),¹⁸ perquè el seu sentit de l'honor li fa témer allò que diran.¹⁹ Car la recriminació d'altri, quan és pertinent, esdevé indignació justa (véμεσις), impuls agressiu, justificadament vindicatiu, que té el dret d'emprar la força per a posar les coses a lloc.²⁰

¹² James M. REDFIELD. *Nature and Culture in the Iliad. The Tragedy of Hector*. Durham: Duke University Press, 2004, p. 162-184.

¹³ HOMER. *Il.* 18.121.

¹⁴ Ib. 22.305: μέγα ὄξέας τι καὶ ἔσσομένοισι πυθέσθαι.

¹⁵ Ib. 9.497 (FBM 375, 39).

¹⁶ *Eth. nic.* 3.11 (1116a 28).

¹⁷ HOMER. *Il.* 6.445 (FBM 358, 60): αἰεὶ πρόωτοι μάχεσθαι.

¹⁸ HOMER. *Od.* 16.75 (FBM 324, 29); 19.527.

¹⁹ Eric R. DODDS. *The Greeks and the Irrational*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1951, p. 28-64.

²⁰ HOMER. *Il.* 6.351 (FBM 358, 70); 13.122; *Od.* 2.136 (FBM 379, 54); 22.40.

D'altra banda, el punt d'honor revela la feblesa de l'heroi: la possibilitat que ell no estigui —o que no hagi estat— a l'altura que altri esperava d'ell. Certament, la recança de la pròpia vulnerabilitat esporugeix l'heroi, però aquesta por (δέος),²¹ juntament amb el punt d'honor, el conhorta també a fer el cor fort.²² En realitat, captenir-se heroicament vol dir ésser capaç de tot per punt d'honor. Tant és així, que l'exhortació «Poseu dins l'ànim el punt d'honor!» pot esdevenir una arenga.²³

Tanmateix, l'ànim (θυμός), facultat fàcilment irritable, pot abrandar-se inflammat per la indignació i pel punt d'honor.²⁴ L'excés de l'heroi pot causar, llavors, estralls en el poble. Aquest fou el cas de la «còlera malèfica» (μῆνις οὐλομένη) d'Aquil·les, causant de totes les desgràcies troianes.²⁵

És clar que els déus no desaproven pas la violència. Al contrari, afavoreixen la guerra, armen llurs herois i els fan costat en la lluita. Tot i això, detesten la desmesura del poderós. Per aquesta raó, Atena davallà a atallar la còlera d'Aquil·les i li comandà: «Contén-te!» (σὺ' δ' ἴσχεο).²⁶ Per a l'heroi, la virtut de la força no té pas l'última paraula a l'hora de determinar la conducta. Li cal, també, ésser «gentil, perspicaç i assenyat».²⁷ Ulisses, model d'heroi assenyat, sap ésser pacient. «Paciència, cor meu!», es diu a si mateix.²⁸

A més de la fermesa —duta fins a la duresa brutal si cal—, l'heroi encarna també, en una societat eminentment rude, una altra virtut que posteriorment caracteritzà la moralitat grega: la dolçor.²⁹ L'heroi pot ésser apassionadament violent, però mai no serà cruelment impassible. La seva mateixa força l'obliga a ésser compassiu (ἔλεος)

²¹ HOMER. *Il.* 5.812 (FBM 358, 49); 7.93 (FBM 358, 83).

²² Ib. 15.657-658: ἴσχε γὰρ αἰδῶς καὶ δέος.

²³ Ib. 15.561: αἰδῶ θέσθ' ἐνὶ θυμῷ.

²⁴ BRUNO SNELL. *Die Entdeckung des Geistes*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986, p. 19-20; RICHARD B. ONIANS. *The Origins of European Thought about the Body, the Mind, the Soul, the World, Time and Fate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, p. 49-56.

²⁵ HOMER. *Il.* 1.1-2 (FBM 350, 22).

²⁶ Ib. 1.207-214 (FBM 350, 31-32).

²⁷ HOMER. *Od.* 13.332 (FBM 392, 25): ἐπιτήης ἔσσι καὶ ἀγχινοοῦς καὶ ἐχέφρων.

²⁸ Ib. 20.18: τέτλαθι δῆ, κρᾶδίη.

²⁹ JACQUELINE DE ROMILLY. *La douceur dans la pensée grecque*. París: Hachette, 1995.

i tendre fins a plorar (ἔμερος),³⁰ car les llàgrimes no són pas ignominioses.³¹

Vigoria i dolçor són virtuts que no es deixen equilibrar fàcilment. L'ideal les vol unides, però l'heroi no sempre sap com fer-s'ho per mantenir-les plegades. Neix així el dubte heroic. Què és preferible: assumir el fracàs d'un combat massa arriscat o avergonyir-se de no haver estat prou agosarat?³² A l'hora de decidir-se, l'heroi homèric resta sol. El punt d'honor recrimina i esperona, però no aconsella. Els déus combaten a favor o en contra,³³ fins i tot poden trair,³⁴ però mai no donen guiatge moral —ells no han creat el món i, per tant, no són responsables del que hi passa.³⁵ Els herois s'han de fressar el camí, doncs, al marge del poble, al marge dels déus. Encara que Zeus pugui ésser hostil, «nosaltres hem d'empescar-nos el millor que ens cal fer», exclamen els aqueus en un moment de desconcert.³⁶ El món homèric és ple de déus, però llur presència no és abassegadora. Apareixen dissimuladament, es manifesten enigmàticament, actuen discretament. Intervenent constantment en els afers humans, però, en darrer terme, no en són jutges ni responsables.³⁷

L'heroi encontra els déus com si fossin éssers poderosos, de vida interminable. Pensen i actuen com criatures que mai no hauran de donar compte de res, per la senzilla raó que mai no acabaran res. La il·limitació els fa irresponsables. L'heroi els ha de tenir en compte, però no els pot pas imitar. El seu destí és tot un altre. Ell és un ésser moridor (θνητός).³⁸ La mort li assenyala fatídicament la fi, i ell no la defuig pas, malgrat que reconegui que existir plenament vol dir gaudir de la terra.³⁹ Car qualsevol altra mena de vida és una existèn-

³⁰ HOMER. *Il.* 24.507-528.

³¹ HOMER. *Od.* 4.195-196 (FBM 379, 97); 19.264.

³² HOMER. *Il.* 11.404-410 (FBM 375, 22); 17.91-105; 22.99-130.

³³ *Ib.* 18.217-218.

³⁴ *Ib.* 16.793-806.

³⁵ MOSES I. FINLEY. *El món d'Ulisses*. Barcelona: Empúries, 1985, p. 137.

³⁶ HOMER. *Il.* 17.634: αὐτοὶ περ φραζώμεθα μῆτιν ἀρίστην.

³⁷ PIERRE CHANTRAINE. «Le divin et les dieux chez Homère». Dins *La notion du divin depuis Homère jusqu'à Platon* (Entretiens sur l'Antiquité Classique 1). Vandoeuvres-Ginebra: Fondation Hardt, 1954, p. 7-49.

³⁸ HOMER. *Il.* 16.440-457.

³⁹ RENÉ SCHAEERER. *Le héros, le sage et l'événement dans l'humanisme grec*. París: Aubier, 1964, p. 70-71; BERNARD C. DIETRICH. *Death, Fate and the Gods*. Londres: Athlone, 1965, p. 59-90 i 194-231.

cia disminuïda.⁴⁰ Això no obstant, fruir del plaer immediat no és pas l'ideal últim. Ulisses, per exemple, prefereix el risc de la mort abans que la delícia de viure amb la nimfa Calipso, eternament lluny de Penèlope.⁴¹

De fet, tant la vida mortal dels homes com la vida immortal dels déus estan sotmeses a una ordenació còsmica inabastable. D'aquest ordre, els déus en tenen coneixement, però no la capacitat de modificar-lo; els humans només en coneixen la part que els és destinada: llur destí (μοῖρα).⁴² Els herois l'accepten superbament, i això els immortalitza.

Ordenat i desconegut alhora, estable i enigmàtic ensems, el cosmos regula els homes i els déus, fent-los seguir el curs indeturable de tot allò que fatalment s'ha d'esdevenir. Els déus revelen als humans l'ordre còsmic mitjançant una decisió (θέμις), sovint oracular, que constitueix un marc infranquejable per al capteniment humà.⁴³ Qui, admetent aquesta disposició, respecta els límits assignats a cada persona i a cada cosa és un home just (ἀνὲρ δίκαιος);⁴⁴ qui, menyspreant-la, s'atreveix a ultrapassar els límits imposats a tot ésser, actua amb insolència (ὑβρις), com ho feren els pretendents de Penèlope en intentar ocupar el lloc d'Ulisses.⁴⁵

Civilitat i llibertat

En temps de pau, aquesta societat viu agrupada entorn de la llar, formant casals familiars (οἴκοι), preparats per a autoabastar-se i per a autodefensar-se.⁴⁶ L'home n'és el cap i deté tota l'autoritat, tant a l'hora de prendre la paraula (μύθος) com a l'hora d'exercir el poder (κράτος).⁴⁷ La dona resta sempre subordinada al cap de família i,

⁴⁰ HOMER. *Il.* 22.261-264.

⁴¹ HOMER. *Od.* 5.201-205 (FBM 379, 132).

⁴² HOMER. *Il.* 6.488 (FBM 358, 75); 17.672; *Od.* 2.100 (FBM 379, 52); 11.560 (FBM 385, 129); Walter POTSCHER. «Moirā, Themis und τιμή in homerischen Denken». *Wiener Studien*, 73 (1960) 5-39.

⁴³ HOMER. *Il.* 2.73 (FBM 350, 57); 16.796; *Od.* 16.403 (FBM 392, 87).

⁴⁴ HOMER. *Od.* 3.52 (FBM 379, 69).

⁴⁵ *Ib.* 1.368 (FBM 379, 44); 4.321 (FBM 379, 102); 15.329 (FBM 392, 63).

⁴⁶ *Ib.* 23.7-9.

⁴⁷ *Ib.* 1.358-359 (FBM 379, 43).